ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ

«Էջմիածին» ամսագրի խմբագրության դիվանում վերջերս գտնվեց անտիպ մի գրություն, որի հեղինակն է հմուտ բանասեր, Ս. Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի տնօրեն, հանգուցյալ ակադեմիկոս Լևոն Խաչիկյանը: Դա մի նամակ է՝ գրված 1977 թվականին և ուղղված Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության անդամ Կարապետ եպիսկոպոս Ամատունուն, վերջինիս «Ոսկան վարդապետ Երևանցի և իր ժամանակը» գրքի հրատարակության առիթով: Սույն նամակը իր ժամանակին հեղինակի կողմից ուղարկված է եղել Կարապետ եպիսկոպոս Ամատունուն՝ «Բազմավէպ» հանդեսում հրատարակելու խնդրանքով, սակայն այդ խնդրանքը չի հարգվել:

Ցավով արձանագրում ենք այստեղ, որ այսօր էլ դեռևս շարունակվում է Հայաստանյայց Առաքելական Եկեղեցու և նրա հոտի հանդեպ անբարյացակամ վերաբերմունքը Հայ Կաթողիկե Եկեղեցու որոշ սպասավորների կողմից:

Այդ իսկ պատճառով, վերոհիշյալ նամակը թեև մի քանի տարվա վաղեմություն ունի, սակայն ըստ էության այժմեական է հնչում, ուստի հարմար ենք համարում այն հրատարակել:

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

ԿԱՐԱՊԵՏ ԵՊՍ. ԱՄԱՏՈՒՆՈՒՆ

Հռոմ

Գերապայծա՛ռ հայր Ամատունի, մի քանի օր առաջ ստացանք «Ոսկան վրդ. Երևանցի և իր ժամանակը» խորագրով Ձեր մենագրության 3 օրինակները, որ նվիրաբերել եք Մաշտոցյան Մատենադարանին: Այդ առթիվ հայտնում ենք շնորհակալություն՝ պարտավորվելով առաքել Ձեզ մեր նոր հրատարակությունները:

Ստանալուն պես սկսեցի կարդալ Ձեր աշխատությունը և ավարտեցի մի շնչով: Կրկին ակնառու դարձավ ինձ համար, որ Վատիկանի արխիվներում ամբարված են հսկայական նյութեր հայոց պատմության ամենաբազմազան հարցերի մասին և որ Դուք ու Ձեր միաբանակիցները երջանիկ հնարավորությունն ունեք օգտվելու այդ կուսական աղբյուրից՝ ի շահ հայոց պատմության ու հայ մշակույթի մութ ծալքերի լուսաբանության:

Ձեր հրապարակած նյութերը, անտարակույս, ընդարձակում են մեր գիտելիքները հայ տպագրության ռահվիրա Ոսկան Երևանցու գործունեության առանձին դրվագների մասին՝ մեկ անգամ ևս բացահայտելով, թե ինչպիսի ազնիվ նվիրում են ունեցել Ոսկանի պես հայրենասեր անձինք՝ հաղթահարելու իրենց առաքելության առջև ծառացած հազար ու բյուր արգելքները:

ԺԷ դարի առաջին կեսին ասպարեզ իջած մեր գործիչները քաջ գիտակցում էին, որ օ-

տար բռնակալական լուծը թոթափել երազող հայրենասերը գործելու է՝ ի մտի ունենալով երկու կարևորագույն խնդիրներ.

1) Պետք է վերարծարծվի ազգային գիտակցությունը ժողովրդական լայն զանգվածների սրտերում՝ հայ մշակույթի հնամենի գանձերը խոնավ նկուղներից հանելու ու շրջանառության մեջ դնելու և եվրոպական գիտության ձեռքբերումներին հաղորդակից դարձնելու ճանապարհով.

2) Պետք է քաղաքական պայքարի ուղիներ որոնի՝ դաշնակիցներ փնտրելով ամենուրեք:

Այս երկու խնդիրների լուծման ուղիներն էլ այդ ժամանակներում խաչաձևվում էին, հիմնականում, եվրոպական մայր ցամաքի վրա, քանի որ եվրոպացիներն էին, որ մեծ թափով սկսել էին ներթափանցել արևելյան երկրներ՝ ցույց տալով այդ աշխարհամասի ժողովուրդներին (ի թիվս որոց՝ նաև հայերին, մասնավորապես հայ առևտրական դասի ու հոգևորականության ներկայացուցիչներին) ռազմական արվեստի, տնտեսության ու մշակույթի մարզերում ձեռք բերած իրենց աննախադեպ նվաճումները:

Պատմությունը, սակայն, անմոռանալի դասեր էր տվել հայերին. և գաղտնիք չէր այլևս, որ օգնություն խոստացողները սուղ գին էին պահանջելու: Կաթոլիկ Եվրոպան ամեն մի օգնություն, նույնիսկ օգնության հեռավոր խոստում, պայմանավորում էր Հռոմեական Եկեղեցու գերագահության ճանաչումով, Քաղկեդոնի ժողովի սահմանումների անվերապահ ընդունումով, ազգային ավանդությունների մեծագույն մասից (եթե ոչ անմիջապես, ապա քայլ առ քայլ) հրաժարումով և, ի վերջո, ազգային կերպարանք ստացած Հայ Եկեղեցու ինքնագլուխ գոյության երաշխիքների սակարկումով:

Ձեր ուսումնասիրության մեջ կտրական այդ պահանջներին ընդառաջելը շատ մեղմ բանաձևում է ստացել.—«Կաթոլիկ Եկեղեցու հետ հաղորդակցվել»: Իցի՞վ թե հարցը «հաղորդակցվելով» փակվեր: Ջահկեցիների անփառունակ վիճակը, լեհահայ թեմի բռնի դավանափոխության ողբերգությունը, ինչպես և շատ ուրիշ համանման փաստեր (ոչ հեռավոր անցյալից) տխուր մտորումների առիթ են հանդիսանում:

Ժէ դարի մեր գործիչները, այո՛, իրենց առջև ծառացած բարդ խնդիրների լուծման ճանապարհին հաճախ ստիպված էին լինում «հաղորդակցության» մեջ մտնել Հռոմեական Եկեղեցու հետ, ստորագրել տարբեր ձևի ու բնույթի «հավատո հանգանակներ» և այլն: Սակայն այդ ամենը կատարվում էր իրենց ուսերին դրված ծանր բեռը նպատակադրված հանգրվան հասցնելու ակնիվ նկատառումներով:

Անդրադառնանք Ոսկան Երևանցուն:

Ուսումնատենչ մի երիտասարդ, եվրոպական գիտական նվաճումներին հաղորդակից լինելու իր բուռն ցանկությունն իրականացնելու հույսով հետևել է Արևելք առաքված միսիոնար Պ. Պիրումալլին, որն, անտարակույս, շատ ավելի խորը գիտելիքներ ուներ, քան նույն այդ տարիներին Հայաստանի կրթական կենտրոններում դասախոսող վարդապետները: Պիրումալլին, ըստ երևույթին, ոսկե լեռներ էր խոստացել երիտասարդ Ոսկանին, որը նրա հետքով մեկնեց Եվրոպա, սակայն մի քանի տարի ապարդյուն դեգերումներից հետո, մեծ վրկանքներ կրելով ու ոչինչ ձեռք չբերելով, անսաց իր նախկին դասընկերների խորհրդին ու վերադարձավ հայրենիք: Այստեղ նա առաջ քաշվեց բարձր եկեղեցական պաշտոնների. դարձավ Ուշիի Ս. Սարգիս վանքի վանահայր, գուցե նաև Էջմիածնի լուսարար և այլն, ճանաչվեց ու գնահատվեց Հայ Եկեղեցու վարիչների կողմից որպես լուսամիտ ու հայրենանվեր մի գործիչ, որին կարելի է վստահել հայ տպագրությունը խանձարուրային վիճակից դուրս բերելու և ժամանակի պահանջների սակարդակին բարձրացնելու ծանր, հսկայական ջանքեր և մեծ զոհողություններ պահանջող գործի կազմակերպումն ու ղեկավարությունը:

Վաղուց ի վեր հայտնի և, ավելի մեծ չափով Ձեր կողմից շրջանառության մեջ դրված նյութերից պարզ է դառնում, որ Ոսկանը սրբությամբ կատարեց իր առաքելությունը՝ հաղթահարելով բյուր խոչընդոտներ:

Ժամանակակից եվրոպացի ու ծագումով հայ, բայց Հռոմեական Եկեղեցուն ծառայագրված մի շարք գործիչներ, Ձեր իսկ բերած նյութերի համաձայն, Ոսկան Երևանցուն հերձվածող ու հերետիկոս են համարել: «Ոսկան եպիսկոպոսը,—գրել է նրանցից մեկը,—Ամստերդամի մեջ հերետիկոս պատրիարքի (իմա հայոց կաթողիկոսի) հրամանով հայաբարբառ Աստվածաշունչ կտպագրե, ամենևին լի սխալներով»: Նրան արգելում են Լիվոռնոյում պատարագ մատուցել, Հոլանդիայի կաթոլիկ եպիսկոպոսին հրահանգ է տրվում քայլ առ քայլ հետևել նրա գործունեությանը և «ի հարկին խափանել ևս այդօրինակ գիրքերու ելքը Հոլանտայեն», բռնագրավում են նրա հրատարակած Աստվածաշնչի օրինակները և այլն և այլն:

Եվ այս մղձավանջային միջավայրում բուռն գործունեություն ծավալած հայրենանվեր գործիչը կարո՞ղ էր, արդյոք, «Կաթողիկե Եկեղեցվո հետ հաղորդակցության» մեջ

չունենք: Եվ մի՞թե գործի շահերից բխող այդպիսի «հաղորդակցության» իրական կամ շինծու փաստերը վկայում են նրա Հռոմեական Եկեղեցու դավանանքն ընդունած լինելու մասին: Ոչ ամենևին:

Եվ եթե, այնուամենայնիվ, ժամանակակից գրագրությունների մեջ կան մի քանի ակնարկներ Ոսկանի հռոմեադավանության մասին, դրանք դյուրությամբ ստանում են իրենց տրամաբանական լուծումը, եթե մտաբերում ենք Ֆրանսիացի նշանավոր ճանապարհորդ Ժան Շարդենի հաղորդած ուշագրավ տեղեկությունները Եվրոպայում ստիպողաբար կաթոլիկ դավանանք «ընդունած» հայերի մասին, որոնք, վերադառնալով հայրենիք, հնարավորություն են ստանում անկաշկանդ արտահայտելու իրենց համոզումները: «Ես,—գրում է Շարդենը,—խոսքեր չունեմ նկարագրելու այն խորամանկություններն ու այն ծախսերը, որոնց այդ (իմա հայերի հավատափոխության) նպատակով դիմում էր Հռոմի Աթոռը, սակայն ոչ մի բան ցանկացած հետևանքներին չհասցրեց, որովհետև հենց որ այն հայերը, որոնք Եվրոպայում հեռացել էին իրենց կրոնից՝ վերադառնում են իրենց տները, իսկույն ավելի հայ են դառնում, քան տեղում ապրողները և նորից սկսում են անիծել Լևոն պապին, ինչպես մեկին այն գլխավոր պատճառներից, որոնք խանգարեցին արևելյան և արևմտյան Եկեղեցիների միությանը՝ անիծելով միաժամանակ և նրա հաջորդներին և առհասարակ վերաբերվելով Հռոմեական Եկեղեցու վարդապետությանը, ինչպես իրենց Եկեղեցուն միանգամայն հակառակ վարդապետություն»:

Այս հանգամանքն անտեսել հնարավոր չէ:

Գերապայծառ հայր, Հռոմի Աթոռի ղեկավար օղակների մասին իմ ունեցած գիտելիքներն ընդարձակվեցին Ձեր ուսումնասիրության մեջ առկա ավյալներով: Ավելի մեծ չափով պարզ դարձավ, որ Ոսկանի գործունեության տասնամյակներում կարևոր հարցերը կաթոլիկ աշխարհում լուծվում էին Հավատաքննության (ինկվիզիցիայի) ժողովի անդամների հրահանգներով, իսկ Հավատափոխության (պրոպագանդա ֆիդեի) գործիչները գրեթե կուրկ էին իրական իշխանությունից. «ՀՍ-ի ժողովին պատասխանատու մարդիկ,—գրում եք Դուք,—սեղմորեն կաշկանդված կլգային իրենք պիրենք հավատաքննության տիրող օրենքներուն առջև» (էջ 196):

Նկատի առնելով այդ հանգամանքը՝ հապիով թե հնարավոր լինի Հավատափոխության բնագավառում աշխատող որևէ անհատ անձնավորության կարծիքը որևէ գործչի կամ երևույթի մասին համարել Հռոմեական Եկեղեցու պաշտոնական կեցվածքի ճշգրիտ արտահայտություն, քանի որ այդ կեցվածքն իրականում մշակվում էր Եկեղեցու ղեկավարության այն օղակներում, որոնց հրամանի ներքո էին գտնվում հավատաքննության ատյանները և բոցավառվում խարույկները:

Ի վերջո՝ երկու խոսք նաև Հավատափոխության մարդում աշխատող անհատների նամակների կամ պաշտոնական գրությունների մասին, որոնց մեջ կգայի տեղ էին գրավում իրական փաստերը սքողելու կամ ինքնամեծարման նպատակով շարադրված օրինակները:

Պ. Պիրումալլիի՝ Հայաստանից առաքված նամակներն ու ինքնակենսագրական գրությունները ճանաչողական կգալի արժեք են ներկայացնում: Նախիջևանի հայ կաթոլիկ համայնքի կացության, հայ ժողովրդի տնտեսական ու իրավական ծանր վիճակի, ավազակաբարո պաշտոնեության ու նրանց չարաշահումների, Էջմիածնի վանքի գործունեության, ուսումնական գործի դրվածքի, հայ եկեղեցականության բարոյական կերպարի և բազմաթիվ այլ հետաքրքրական հարցերի մասին Պիրումալլին հաղորդում է արժեքավոր տեղեկություններ: Թերևս պետք է այդ ամբողջ նյութը՝ հայերեն թարգմանությամբ հրապարակել, որպես բովանդակալից պատմական սկզբնաղբյուր:

Սակայն հենց Ձեր մեջ բերած տվյալներից դժվար չէ եզրակացնել, որ Պիրումալլին այն անձնավորությունը չէ, որի բոլոր ասածներին կարելի լինի հավատ ընծայել: Հիշենք, թեկուզ, ջահկեցիների ասածը նրա մասին. «Եւ այն բանք զոր և գրեալ այ ի սուրբ առեանդ, ամենայն սուտ է»: Եվ արդյոք սուտ չէ՞ նրա հավատիացումը, որ Կ. Պոլսի հայերը ոչ միայն իրեն հրավիրում են եկեղեցի, այլև «պիս այլ կիշատակեն իրենց պատրիարքին հետ» (էջ 76): Եթե այդքան դյուրին բան էր Պիրումալլիի նման շարքային քարոզչի անվան հիշատակությունը եկեղեցում, ապա ինչո՞վ բացատրել այն փաստը, որ Լիվոռնոյի հայերը տարիներ շարունակ ապարդյուն դիմումներ էին ուղղում Կաթոլիկ Եկեղեցու պետերին ամենայն հայոց կաթողիկոսի անունը հիշատակելու թույլտվություն ստանալու համար:

Միտք բանիս այն է, որ Պիրումալլիի հավատիացումներն իրեն հետևած մեկ-երկու աշակերտների (որոնց թվում և պատանի Ոսկանի) Հռոմի Աթոռին հարած լինելու մասին, ըստ էության ոչինչ չի նշանակում: Նախ Պիրումալլին շատ էլ ճշմարտախոս չէ: Եվ ապա՝ Ոսկանի պես ուման ծարավ երիտասարդը դյուրությամբ կարող էր հետևել Եվրոպայից ժամանած գիտուն-քարոզչին, նույնիսկ նրա միջոցով «հաղորդակցության» մեջ մտնել Կաթողիկե Եկեղեցու հետ, եթե նրան

համոզում էին, որ էական տարբերություն չկա Հռոմեական ու Հայաստանյայց Եկեղեցիների դավանանքների միջև, կամ երբ նա ինքը համոզվում էր, որ մեծ ու ազգօգուտ գործեր կատարելու և իր ժողովրդի լուսավորության գործին սատարելու համար, քրիստոսաբանական անպտուղ վեճերից խուսափելով, պետք է համակերպվեր եվրոպական իրականությանը՝ օգտվել կարողանալու համար տեխնիկական այն նորագույն միջոցներից, որոնցով էր պայմանավորված հայ տպագրությունը փակուղուց արքունի ճանապարհ հանելու մեծ գործի հաջողությունը:

Այսպիսով, Ոսկան Երևանցին է՛ր ու շարունակում է մնալ հարազատ զավակն իր ժողովրդի, որ երբեք չի դավաճանել իր ընկերներին, այլ միշտ ու ամենուրեք, ուր էլ որ նետել են նրան հայ տպագրության գործի շահերը, մնացել է իր առաքելության բարձր դիրքերում, որպես ազգային Եկեղեցու բարձրաստիճան պաշտոնյա ու հայ մշակույթի լիակոր ներկայացուցիչ:

Գերապայծառ հայր, Ձեր հետաքրքրական գրքի ընթերցումից հետո այսպիսի մտորումներ ունեցա և կարծեցի, որ դրանք թղթին հանձնելով՝ կատարած կլինեմ իմ պարտքը հեղինակի հանդեպ, որպես ուշադիր ընթերցող և միջնադարյան պատմության հարցերով զբաղվող բանասեր:

Հարգանքներով՝

Լ. ԽԱՉԻԿՅԱՆ
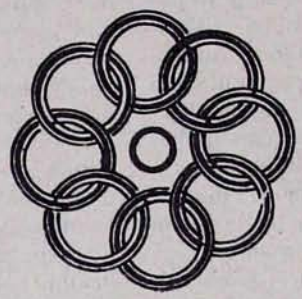
24 հունվար 1977 թ.